५

वामदेवो गौतमः। वैश्वानरोऽग्निः। त्रिष्टुप्

वैश्वानराय मीळ्हुषे सजोषाः कथा दाशेमाग्नये बृहद्भाः।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः॥ ४.००५.०१

वैश्वानराय- सर्वजनहिताय। मीळ्हुषे- आनन्दकराय। अग्नये- सर्वभूतहितक्रतवे पावकाय। कथा- कथम्। सजोषाः- समानप्रीतयः। दाशेम- हव्यं दद्मः। बृहद्भाः- महाप्रकाशोग्निः। अनूनेन- सम्पूर्णेन। बृहता- महता। वक्षथेन- वोढव्येन तेजसा। उपमित्- स्थूणा। उप समीपे मीयते क्षिप्यते इत्युपमित्। रोधः। न- इव। उप स्तभायत्- उपस्तभ्नाति॥१॥

मा निन्दत य इमां मह्यं रातिं देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान्।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यह्वो अग्निः॥ ४.००५.०२

यः। देवः- द्योतनशीलः। स्वधावान्- आत्मधारणावान्। गृत्सः- विद्वान्। विचेताः- विशेषचेतनः। नृतमः- अतिशयनेता। यह्वः- महान्। वैश्वानरः- विश्वनरहितः। अग्निः- सत्क्रतुः। पाकाय- पक्तव्याय। मर्त्याय- मनुष्याय। मह्यम्- मे। इमाम्- एताम्। रातिम्- दानयोग्यसम्पदम्। ददौ- प्रायच्छत्। तम्। मा। निन्दत- निन्दां कुरुत॥२॥

साम द्विबर्हा महि तिग्मभृष्टिः सहस्ररेता वृषभस्तुविष्मान्।

पदं न गोरपगूळ्हं विविद्वाननग्निर्मह्यं प्रेदु वोचन्मनीषाम्॥ ४.००५.०३

द्विबर्हाः- अभ्युदयनिःश्रेयसकरः। तिग्मभृष्टिः- तीक्ष्णतेजाः। सहस्ररेताः- अनन्तवीर्यः। वृषभः- वर्षकः। तुविष्मान्- बहुसम्पद्युक्तः। अग्निः। मनीषाम्। विविद्वान्- जानन्। गोः- धेनोः। पदम्। न- इव। अपगूळ्हम्- गूढम्। साम। मह्यम्- मे। प्र वोचत्- प्रब्रवीतु॥३॥

प्र ताँ अग्निर्बभसत्तिग्मजम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः।

प्र ये मिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि॥ ४.००५.०४

ये। वरुणस्य- ऋताधिदैवतस्य। धाम- सदनम्। चेततः- प्रज्ञावतः। मित्रस्य- स्नेहाधिदैवतस्य। प्रिया- प्रियाणि। ध्रुवाणि- नित्यानि धामानि। प्र- प्रकर्षेण। मिनन्ति- हिंसन्ति। तान्। तिग्मजम्भः- तीक्ष्णदंष्ट्रः। तपिष्ठेन- तापकेन। शोचिषा- प्रकाशेन। सुराधाः- सुसंसिद्धः। अग्निः- पावकः सत्क्रतुः। प्र- प्रकर्षेण। बभसत्- भर्त्सयतु दहत्विति भावः॥४॥

अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः।

पापासः सन्तो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम्॥ ४.००५.०५

अभ्रातरः- भ्रात्रादिबन्धूनां विरोधिन्यः। योषणः- योषितः। न- यथा। व्यन्तः- विगच्छन्ति। पतिरिपः- भर्तृशत्रुभूताः। जनयः- जायाः। न- यथा। दुरेवाः- दुर्गतयः। तथा। पापासः- पापिनः। सन्तः। अनृताः- प्रकृतिनियतिविरोधिनः। असत्याः- सत्यविरोधिनः। इदम्- एतत्। गभीरं पदं - वरुणपाशं दण्डदम् याम्यं वा। अजनत- जनयन्ति॥५॥

इदं मे अग्ने कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म।

बृहद्दधाथ धृषता गभीरं यह्वं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु॥ ४.००५.०६

पावक- शोधक। अग्ने। कियते- अत्यल्पाय। गुरुं भारम्। न- इव। अमिनते- भवन्तमत्यजतेऽहिंसकाय। मे- मह्यम्। इदम्- एतत्। बृहत्- प्रभूतम्। धृषता- वृत्रधर्षकेन। प्रयसा- अन्नेन। पृष्ठम्- स्पृष्टम्। यह्वम्- महत्। गभीरम्- गम्भीरम्। सप्तधातु- सप्तप्रकारम्। मन्म- मननम्। दधाथ- यच्छ॥६॥

तमिन्वेऽव समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः।

ससस्य चर्मन्नधि चारु पृश्नेरग्रे रुप आरुपितं जबारु॥ ४.००५.०७

तम्- अमुमग्निम्। एव। समानम्- समम्। समना- सहृदया। पुनती- पावयन्ती। धीतिः- चित्तधारणा। क्रत्वा- स्वप्रज्ञया। अभि अश्याः- अनुभूयात्। रुपः- भूमेः। स्वात्मनि सस्यादिकमारोपयतीति रुप्। अधि- उपरि। चर्मन्- चरणाय। अग्रे- प्रत्यक्षतः। ससस्य- स्वपत

इव स्थितस्य। पृश्नेः- द्युलोकस्य भागे। जबारु- जवमानरोहि जरमाणरोहि वेति यास्कः। चारु- कल्याणं सूर्यमण्डलम्। आरुपितम्- आरोपितम्॥७॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमुप निणिग्वदन्ति।
यदुस्रियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रुपो अग्रं पदं वेः॥ ४.००५.०८

मे- मम। अस्य- एतस्य। वचसः- वाक्यस्य। किम्। प्रवाच्यम्- प्रवक्तव्यमस्ति। निणिक्- शोधकसाधनं भावनम्। गुहा हितम्- हृदयनिहितमिति। वदन्ति- शिष्टा भणन्ति। वारिव- मूलशक्तिधारा यथा इन्द्र अपावृणोत् तथा। उस्रियाणाम्- गाश्चिद्रश्मीन्। अप व्रन्- अङ्गिरस अपवृण्वन्ति। वेः- व्याप्तायाः। रुपः- भूम्याः। अग्रम्- मुख्यम्। प्रियम्। पदम्- यज्ञस्थानम्। पाति- चिद्रश्मीनां विमोचनेनेन्द्रोग्निर्वा पालयति॥८॥

इदमु त्यन्महि महामनीकं यदुस्रिया सचत पूर्व्यं गौः।
ऋतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुष्यद्रघुयद्विवेद॥ ४.००५.०९

इदम्- एतत्। त्यत्- तत्। महि- महत्। महाम्- महताम्। अनीकम्- समूहभूतम्। यत्। उस्रिया- उत्स्राविणी। गौः- धेनुश्चिद्रश्मिरदितिरखण्डप्रकृतिर्वा। पूर्व्यं- पुरातनम्। सचत- सङ्गच्छति। ऋतस्य पदे- प्रकृतिनियतिभूतसत्ये। अधि। दीद्यानम्- भासमानं सूर्यमात्मानम्। गुहा- हृदयगुहा। रघुष्यत् रघुया- अनायासेन। विवेद- जानात्यनुभवति च॥९॥

अध द्युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृश्नेः।
मातुष्पदे परमे अन्ति षद्गोर्वृष्णः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा॥ ४.००५.१०

अध- अथ। द्युतानः- ज्वलन्। पित्रोः- द्यावापृथिव्योः। सच- सह मध्ये व्याप्तः। आसा- स्वास्येन। पृश्नेः- गोरदितेः प्रकृतेः। गुह्यम्- रहस्यम्। चारु- कल्याणं क्षीरं सारमिति भावः। अमनुत- अनुभवति। वृष्णः- वर्षकस्य। शोचिषः- भासमानस्य। प्रयतस्य- नियमसम्पन्नस्य

सूर्यस्य वैश्वानरस्य। जिह्वा। मातुः- अदितेः। गोः। परमे- श्रेष्ठे। पदे- स्थाने। अन्ति- निकटे। सत्- भवति ॥१० ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम्।
त्वमस्य क्षयसि यद्ध विश्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्याम्॥ ४.००५.११

नमसा- नमस्कारेण। पृच्छ्यमानः- त्वां प्रति प्रश्नं कुर्वाणः। तव- ते। आशसा- मन्त्रेण। जातवेदः- जातविद्य। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। वोचे- ब्रवीमि। यदि। इदम्- एतद्धनं मह्यं त्वं प्रयच्छसि तर्हि। त्वम्। अस्य- एतस्य धनस्य। क्षयसि- ईश्वरो भवसि। यत्। विश्वम्- सर्वं धनमस्ति तस्य सर्वस्य। क्षयसि- ईश्वरोसि। यत्। पृथिव्याम्- भूम्याम्। यत्। दिवि- नभसि। द्रविणम्- धनमस्ति तस्य सर्वस्येश्वरोसि ॥११ ॥

किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान्।
गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म॥ ४.००५.१२

अस्य- एतस्य यजमानस्य। नः- अस्माकम्। किम्। द्रविणम्- धनम्। कत्- किम्। रत्नम्। जातवेदः- जातविद्य। चिकित्वान्- जानन्। नः- अस्मभ्यम्। वि- विशेषेण। वोचः- ब्रूहि। अस्य- एतस्य। अध्वनः-मार्गस्य। गुहा- गुहाहितम्। परमम्- उत्कृष्टम्। नः- अस्माकम्। यत्। रेकु- रिक्तमस्ति। तत् पदम्। निदानाः- निन्दिता वयम्। न अगन्म- इदानींतनपर्यन्तं न प्राप्नुयाम ॥१२ ॥

का मर्यादा वयुना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वाजम्।
कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरो वर्णेन ततनन्नुषासः॥ ४.००५.१३

का। मर्यादा- व्यवस्था। कत्- कानि। वयुना- प्रज्ञानानि। कत्- किम्। वामम्- सुन्दरम्। अच्छ- अभिलक्ष्य। रघवः- शीघ्रगामिनः। वाजम्- धनं प्रति। न- इव। गमेम- गच्छेम। कदा। उषासः- प्रभात्यो विद्याः। अमृतस्य- अमरणधर्मस्य। पत्नीः- पालनकारिण्यः। देवीः- देव्यः। सूरः-

सद्भावनाप्रसवित्र्यः। नः- अस्मान्। वर्णेन- शोभया। ततनन्- विस्तरिष्यन्ति सूक्ष्मान् करिष्यन्ति वा ॥१३॥

अनिरेण वचसा फल्गवेन प्रतीत्येन कुधुनातृपासः।
अधा ते अग्ने किमिहा वदन्त्यनायुधास आसता सचन्ताम्॥ ४.००५.१४

अनिरेण- अहव्येन। इरा अन्नम्। तद्रहितत्त्वमनिरम्। फल्गवेन- अल्पेन। प्रतीत्येन- प्रतिगन्तव्येन। आरोह्येणेत्यर्थः। कुधुना- ह्रस्वेन। कुधुशब्दो ह्रस्वनामसु पठितः। वचसा। अतृपासः- अतृप्ताः। अग्ने। ते- तुभ्यम्। किम्। इह- अत्र। वदन्ति। अनायुधासः- साधनविहीनाः। असता सचन्ताम्- अभावं गच्छन्तु ॥१४॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम आ रुरोच।
रुशद्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत्॥ ४.००५.१५

अस्य- एतस्य। समिधानस्य- उद्दीपितस्य। वृष्णः- वर्षकस्य। वसोः- शरण्यस्याग्नेः। अनीकम्- तेजःसङ्घः। श्रिये- भद्राय। दमे- तत्सदने। आ रुरोच- भासते। रुशद्वसानः- ज्वलद्भाः। सुदृशीकरूपः- दर्शनीयः। राया- प्रकृतिसम्पदा। क्षितिर्न- भूमिरिव। अद्यौत्- द्योतते ॥१५॥